

A VELÜNK MARADÓ ELLENSÉG

Zsiger Ádám

(Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Modern Filozófia Doktori Program)

A recenzió beérkezett: 2020. november 16., véglegesítve: 2020. december 9.

(Horváth Szilvia–Gyulai Attila (szerk.): Dialógus, vita, diskurzus: Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet/L'Harmattan, Budapest, 2019. 254 oldal.)

A L'Harmattan Kiadó kötete olyan konferencia-előadásokon alapul, amelyek az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében hangzottak el 2017-ben. Az akkor 75 éves Szabó Mártont és életművét méltató találkozó az általa kimunkált diszkurzív szemléletmód köré szerveződött, ugyanakkor a kötetből kiérezhető a szabói diskurzusteremtés mitizálása is. Az életutat a jelentősebb teljesítmények felől újrairó, kiigazító kultuszképződéssel szemben (is) fontos gesztus a szerkesztők, Horváth Szilvia és Gyulai Attila által Szabó Mártonnal készített életinterjú közlése, amelyből rálátás nyílik munkásságának korai szakaszaira is. A mítoszképző törekvések azonban nem korlátozódnak a szabói életpálya sematizálására. A diszkurzív gondolkodásmód történetét is perszonalizálják, azaz Szabó fellépésével és máig tartó munkásságával azonosítják. A mítoszteremtés persze nem csupán a visszatekintést, hanem a reprezentációt is szolgálja: az egykor az ellenségképződés elemzéséből kisarjadó elmélet az ellenkánon hangján szólal meg, amennyiben – Cs. Kiss Lajossal szólva – az „objektivista-esszencialista és aktivista szemlélet képviselőivel” (54.) szemben határozza meg magát.

A kötet írásai számára az „ellenségproblematika” biztosítja a közös nevezőt és többnyire a közös ellenséget is. Ez azonban rendkívüli flexibilitása és hatóköre miatt nem csupán a szövegek alaphangját befolyásolja. Elméleti szempontból fontosabb, hogy diszkurzív határt is szab a kritikai és felfogásbeli különbségek érvényesíthetőségének. Ennek pontosabb megértéséhez szükséges látni azt, hogy nem csupán az ellenségképződés témája teremt kapcsolatot a kötet tanulmányai között, hiszen széleskörű igény az is, hogy a jelenséget formálisan ragadják meg. Ezért nem meglepő, hogy miután a formalizáló törekvések állandó struktúrákat feltételezve kapcsolják össze a térben és időben is eltérő jelenségeket, alapvető igazodási pontjait képezik a diszkurzív szemlélet mélyrétegeit megcélzó elemzéseknek is. Érdekesebb azonban, hogy az ellen-

ségképződés formalitása többnyire még a rá irányuló kérdezés irányát és módját is meghatározza. Ennek vélhető oka az, hogy mivel a diszkurzív felfogásban az ellenségképződés formalitásának alapjául szolgáló *barát-ellenség* kifejezés-pár *nem* fogalom, hanem egy nyelvileg kifejezett (logikai) reláció, így előbbinél kevésbé is kontextualizálható. Azaz, míg az olyan fogalmak, mint a „barát”, az „ellenség”, a „semleges” állandó szemantikai harc tárgyai a gyakorlati politikában és izgalmasan interpretálhatóak elméletileg, addig a „barát-ellenség” kifejezés-pár *immunis* a kívülről jövő értelmezésekre, azokat *ledobja magáról*. Ezt szándékosan cselekményesítve fogalmaztam meg, mert a kötetet olvasva valóban úgy tűnik, hogy a formalitás relációs státusza *szabja meg*, miként lehet róla szólni, írni, szemben a fogalmakkal, amelyek jelentését használatuk adja. *Logikai forma* és *fogalom* eminens különbségére rámutatva tehát érzékeltethető, hogy amint a diszkurzív politikatudomány önmaga felé fordulva saját alapvetéseivel foglalkozik, a fogalmi-nyelvi valóság mögötti eredendőbb viszonyokba ütközik, amelyek ugyan különböző irányokból megvilágíthatóak, azonban aligha haladhatóak meg. Úgy vélem, ebből a strukturális kényszerből adódóan kevésbé változatos a kötet annál, mint amit várhatnánk egy képzettségük, habitusuk, gondolkodási kultúrájuk tekintetében egyaránt sokszínű szerzőgárdától. A tanulmányoknak csupán szűk egyharmada nem foglalkozik kifejezetten az ellenségképződés formalitásával és az azzal több szempontból korreláló politikai-történelmi tény fogalmával.

Mindez elsősorban abban mutatkozik meg, ahogyan az egyes szerzők Carl Schmitt munkásságának a szabói elméletben betöltött szerepéhez közelítenek. Schmitt művei azért kiemelkedő fontosságúak a diszkurzív gondolkodási horizont elemzése szempontjából, mert a *barát-ellenség* kifejezés-pár és a politikum formalizálásának igénye is az ő írásaiból került át oda. A formális schmitti fogalomképzéshez való igazodás így a diszkurzív politikatudomány autonómiájának kérdését veti fel, amelyre a szerzők különböző válaszokat adnak. Ennek fényében a schmitti problémakör elsősorban a szabói politikatudomány autonómiájának kérdéseként fogalmazódik meg, amelyre az egyes szerzők különböző válaszokat adnak. Ez alól Derekas Győző *Geopolitika a társadalomtudományok nyelvi fordulata után* című írása képez kivételt, amennyiben Schmitt második világháborús szövegeire hagyatkozva fogalmazza újra tér és politikum viszonyát a klasszikus és a kritikai geopolitika vonatkozásában egyaránt, s így Szabó Mártonhoz is inkább inspirációért fordul.

Gyulai Attiláé az egyetlen olyan tanulmány (*A politikai diszkurzív fogalma. Szabó Márton Schmitt-értelmezése*), amely teljes terjedelmében a fenti kérdést öleli fel. Közelebről nézve Gyulai szerint a szabói elmélet három schmittiánus témához kapcsolódik: a politikai és a tudományos tudás elválaszthatóságához, a kivétel(es állapot) felől értelmet nyerő schmitti megismerésmódhoz és a *barát-ellenség* kritériumpár formalitásához. Állítása szerint Schmitt elméletének részleges átvételével a diszkurzív politikatudomány megörökli annak belső

dilemmáit is, ami végül a szabói elmélet státuszát is politikáivá változtatja. A politika autonóm megismerésére nézve a legfontosabb kérdés, hogy a *barát-ellenség* schmitti megkülönböztetése szó szerint értendő-e, vagy formális ellenpozícióként, mert csak az utóbbi esetben lehet a modern politika expanzív természetét általuk alátámasztani. A két alternatíva abból adódik, hogy bár az ellenfogalmi szerkezet csak a konkrét ellenségképződés folyamatából bontható ki, azáltal, hogy Schmitt intenzitáskritériumként fogja fel a *barát-ellenség* fogalmakat, felvethető, hogy nála az „ellenség” nem csupán az elméleti leírás tárgya, hanem minden fogalmi dichotómiát potenciálisan eleve politikainak fogott fel. Gyulai izgalmas szövegelemzésekkel mutatja meg, hogy Schmitt álláspontja nem tárható fel minden kétséget kizáróan, azt viszont állítja, hogy Szabó szerint Schmitt nem lép ki a nyelvi szempontú szemléleti keretből (azaz a második elképzelés mellett érvel). Szabó Márton szintén nem minősít minden fogalmi dichotómiát politikainak, ám megközelítése az utóbbi esetre jellemző ellentmondásokhoz vezet: a fogalmi formalizálás politikáról való leválaszthatatlanságához, a tudományos tudás politikának való kiszolgáltatottságához, és – ami a kötet többi értelmezésével leginkább vitatkozó állítása Gyulainak – a politikai megismerhetetlenségéhez, amelynek belső polemikus ellenfogalmi határoznak meg mindent, így a megismerésére irányuló tudományt is.

Cs. Kiss Lajos *Diszkurzív politikatudomány és reflexív államelmélet* című szövegében több síkon is elemzi a politikatudomány Szabó által véghezvitt nyelvi-hermeneutikai fordulatát. A rendkívül gazdag téma- és problémaanyagának kötelemeit éppen a szabói elmélet autonómiájára vonatkozó állításai képezik, amelyek Gyulaiétól eltérő megfontolásokhoz vezetnek el őt. Szerinte a szabói szemléletmód képes bármilyen paradigmával szemben kritikai távolságot tartani, miközben nem lép ki a politikatudomány szférájából. Eme kétirányú szemléli függetlenségre pillantva a *politika* és a *politikai* közötti distinkciót mind a szabói politikatudomány, mind a politikatudomány és az államelmélet kölcsönös viszonyában fontosabbnak tartja Cs. Kiss, mint a *Linguistic Turn* konzekvenciáit. Ám épp a szabói „szellemi horizont” általános jellemzéséből kiindulva maradnak láthatatlanok számára azok a mélyszerkezeti problémák, melyekre Gyulai elemzéseiről irányultak, azaz hozzá képest normativitás és formalitás konfliktusát lényegesen konfliktusmentesebbnek látja.

Az előbbi két, egymással szembeállított, ám Carl Schmitt kiemelkedő szerepében egyet értő interpretációhoz mérve érdemes szólni Pál Gábor írásáról, amelyben a szerző amellet érvel, hogy Szabó differenciált felfogása nem vezethető vissza Schmittre (*A politikai ellenségképzés és a politikai erőszak kérdésköre Szabó Márton írásaiban*). Közelebről nézve arra vállalkozik, hogy Szabó Mártonnak az ellenségképződés és a politikai erőszak kategóriáiról formált nézeteit azok koncepcionális súlya, az általuk lefedett további fogalmak differenciáltsága, végül pedig egymáshoz való viszonyuk mentén is feltérképezze.

Szerinte Szabó Mártonnál a kettő közül csak az ellenségképződés fogalomköre bír elméletalkotó erővel. Miközben rámutat az ellenségdiskurzusok fizikai erőszakot elfogadtató potenciáljának, a „harci cselekményekként” felfogott nyelvi performációknak, illetve az ellenségdiskurzusokként értett erőszaknak szabói vizsgálataira, amellett érvel, hogy az ellenségproblematika elméleti bonyolultsága szélesebb. Az ellenségképződés szabói témájának további kontextusai felé nyitja vizsgálatait Csepeli György és Karácsony András is. Csepeli az *Értelem, érzelem a politikában* című írásában Szabó Márton és Makkai János munkáit veti össze a két szerzőnek az ellenségképződés *politikait* meghatározó voltáról vallott nézeteiből kiindulva. A szerző részletesen tárgyalja gondolati párhuzamaikat és alkati különbségeiket, amelyek mentén ugyan felsejlenek a schmittiánus problémák, ám ezeket Csepeli nem explikálja. Karácsony András *A hatalom szemantikájában* a „nyelv uralása”-t úgy mutatja be, mint a demokratikus közélet hatalmi átrendeződésének alapvető közegét. A demokrácia „normálállapota” felől nézve, vagyis ahol a szemantikai harc nem léphet át valódi háborúba, a schmitti problémák szintén nem tűnnek különösebben érdekesnek.

Egyedül Horváth Szilvia dolgoz ki a szabói politikatudomány alapkérdéseire a schmitti problematikáról és részben az ellenségképződésről is leoldott értelmezést, aki az 1989-es rendszerváltásból származtatja a diszkurzív politikatudomány elméleti megalapozását (*Diskurzus, vita, konfliktus. Szabó Márton politikaelméletének néhány alapfogalmáról*). Horváth szerint ugyanis a szabói politikafelfogás hátterében álló fontosabb elemek (közösségelvűség, versengésszerűség, autonómia) a demokratikus vita – Szabó által akkoriban megtapasztalt – jelensége által kapcsolódnak össze. Ennyiben a diszkurzív politikatudományt az „ágensi tapasztalatok” fogalmi absztrahálásaként jeleníti meg. Igen bátor megközelítés ez, hiszen a részben általa készített életinterjúban Szabó Márton két ízben is tagadólag válaszol arra a kérdésre, hogy ő maga a rendszerváltás tapasztalatából eredezteti-e a diszkurzivitásról kialakított felfogását (232., 234.). Horváth a továbbiakban arra világít rá, hogy a (nyilvánossággal nem azonosítható) vita felől nézve nem húzható meg a demokrácia és a diktatúra pontos határa. A politikai akaratot reprezentáló és a demokráciát konstituáló vitaformák megkülönböztetése alapján azonban megfogalmazza, hogy az utóbbi évek demokratikus vitahelyzeteinek ellehetetlenítése azt mutatja, hogy „a demokrácia belépése a politikába kivételes pillanat és visszavonható” (143.). Ebből érthető meg annak jelentősége is, hogy Horváth a formális fogalomalkotást demokratikus közéleti tapasztalatokra vezette vissza. Ez ugyanis implicálja, hogy ha a diszkurzív politikatudományt döntően schmitti alapokon nyugvónak tekintjük – ahogyan azt a szerzők többsége vallja –, akkor a demokrácia hazai leépülésének *tapasztalata* felől nézve sokkal problémásabb az erre alapozott formális gondolkodásmód ünneplése, mint amikor azt „normatív” elképzelésekkel állítják szembe. Hiszen egészen mást jelent 1989 után a

schmitti fogalomalkotás formalitása mellett érvelni az általános demokratizálódás talaján állva, mint ma, amikor már szinte semmi sem érzékelhető az egykori demokratikus helyzetből. Tehát a kötet vonatkozó szövegeinek összességéből kirajzolódó képre érdemes úgy tekintenünk, hogy (szemben Horváth interpretációjával) a diszkurzív politikatudományban aligha játszott szerepet ez a tapasztalat, vagy (továbbgondolva felvetését) épp ellenkezőleg: a demokratikus tapasztalatvesztés egyik „nyertese” a mai diszkurzív szemlélet, amennyiben bármely normatív demokrácia-fogalommal szemben politikailag felhasználható, elfeledtetve ezzel, hogy egy demokratikus *tapasztalat* sosem formális.

Normativitás és formalitás problémacentrikus összetartozásának az eddigiektől eltérő vetületeit mutatja meg a kötet első három írása. A szerkesztők aligha véletlenül helyezték egymás mellé Kiss Lajos András, Gyáni Gábor és Böcskei Balázs írásait, hiszen még tanulmányaik címe is tartalmazza a „tény” kifejezést. Mivel a diszkurzív szemléletnek a politikai világ tény-referenciáit olyasmiben kell megjelölnie, amelyre minden normatív tény-értelmezés visszavezethető, ezért a normatív és a formális szemlélet közötti feszültség újratermelődik a (politikai) tény „objektivista” és „konstruktivista” fogalmi felletti vitában, amely csatlakozási lehetőséget is kínál az említett szerzőknek. A diszkurzív politikatudomány kapcsán azonban ez a vita nem nyitható ki annyira, amennyire a történelemelmélet azt lehetővé teszi – persze a kötetben erre is számos utalást olvashatunk. Ugyanis az életinterjúban maga Szabó is elhatárolódik a szélsőséges konstruktivizmustól. Másfelől ez az „objektivista” és a „relativista” pozíciókkal egyaránt nem azonosítható nézőpont nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy a „konstruktivista-objektivista” tengely közepére tájolható diszkurzív szemlélet igényektől függően eltolható legyen a skála valamelyik szélé felé.

Az egyik törekvést ebben a tekintetben Kiss Lajos András képviseli, aki Szabó Márton politikai tény-fogalmát rekonstruálja (*A politikai tény: Megjegyzések Szabó Márton diszkurzív politológiájához*). Úgy látja, hogy az ilyen tény egyrészt mindazokkal a predikátumokkal rendelkezik, amelyekkel a narrativista történelem- és irodalomelmélet térhódítása óta a történelmi tény is, ám a politikai tény mégsem oldható fel *maradéktalanul* narratívákban. A szerző ezért arra a Szabó-féle distinkcióra irányítja a figyelmet, amelyet egyrészt a hétköznapi politika, másrészt az értelmező politikatudomány saját tényfogalmi között tehetünk – sőt tennünk is kell, ha szeretnénk elkerülni a tudományos megközelítésre leselkedő legnagyobb veszélyeket: a politikai spekulációt, az ideológiai elkötelezettséget és a burkolt agitációt.

Böcskei Balázs a *„Tények utániság” mint a politika normális állapota* című munkája Kisstől eltérően szélsőségesen konstruktivista irányba mozdítva értelmezi a diszkurzív politikatudomány tény-fogalmát. Ez abból adódik, hogy ő nem annak határaitra reflektál, hanem abból kiindulva ideológiakritikába fog, ami-

kor a Brexitet elutasítók, illetve az amerikai Trump-ellenesek „tények utáni politikáról” kialakított narratíváit kritizálja. Úgy látja, hogy ezek a felfogások nem képesek megküzdeni azzal a jelenséggel, hogy a győztesekkel újfajta, a közösségi médiában is átütő erővel megjelenő ténykonstrukciók jutottak érvényre. Böcskei tehát szélsőségesen szolipszisztikus felfogást vall: elfogadja, hogy „tény” az, amit valaki annak tart.

Gyáni Gábor írása arra mutat rá, hogy a tény fogalmát nem csak az objektív–konstruktív tengely mentén lehet elhelyezni, hanem az írott és a szóbeli tények különbségét is mérlegelni kell. A *Mitől és mennyire tényszerű a politika? Egy történész reflexiói* című írásának ugyanis éppen az a fő kritikai meglátása, hogy Szabó Márton némileg cambridge-iánus felfogása „csödöt mond” ott, ahol nem mérlegeli eléggé írott és beszélt kultúrák politikumainak különbségét. Gyáni szerint Szabó ugyan megkülönbözteti ezeket egymástól, ám azt is elfogadja, hogy lehetséges a beszéd szöveggé változtatása, s inkább az utóbbinak szán fontosabb szerepet a diszkurzív politikatudományban. Gyáni a „tömegtüntetés” példáján mutatja meg, hogy egy ilyen megmozdulásnál nem tudunk visszakövetkeztetni a tömeg valós „szándékára”, s így nem lehet szöveggént „olvasni” ehhez hasonló politikai jelenségeket.

Az ünnepi kötet fennmaradó írásait nem lehet közös szempontok szerint rendezni és bemutatni. Koroncai András a *Jelentések és elrendezések. A diszkurzív politikatudomány poszthermeneutikai szemmel* című szövegében a diszkurzív politikaelmélet hermeneutikai megközelítésmódját igyekszik pontosabban körülhatárolni. Koroncai a politika jelentésszerű voltát abszolutizáló szabói megközelítést kritizálja, mert szerinte „poszthermeneutikai” szempontból azonosíthatóak olyan, eminens módon nem jelentésszerű valóságkonstruáló elemek (terek és ezek el- és berendezései), amelyek – közelebbről meg nem világított módon – aktív entitásként maguk is cselekvően befolyásolják a politikum világát, s amelyeket a szabói elmélet nem vesz eléggé figyelembe.

Balogh László Levente *A politikai mítoszok narratív jellegről* írott tanulmányában Szabó Mártonnak az ideológiák és mítoszok összefonódásairól alkotott elképzeléseit pontosítja és gondolja tovább. Abból indul ki, hogy a mítoszokat a politikai ideológiák eszközeként elgondoló tudomány a két szféra bonyolult kölcsönviszonyát pusztán sematizálja és redukálja, holott a mitologikus és logocentrikus gondolkodási kultúrák elválasztása és egymással való szembefordítása szemléleti hiba és maga is mítosz. A politikai mítoszok ismérveit keresve arra mutat rá, hogy azok elsősorban a hatalom legitimálását és a közösségi identitást szolgálják. Ezek modern formáiról Marquarddal egybehangzóan állítja, hogy „monomitikusságuk”, azaz végletekig kiélezett dualizmusuk szemben áll az ókori görögség „polimitikus”, kiegyenlítésre törekvő fajtáival. Nem jelöli meg egyértelműen, hogy szerinte a modernitás milyen jelenségeiből erednek ezek az újabb keletű fejlemények, inkább csak rögzíti a modern állam és osztálytársadalom kialakulásának, illetve a mítoszok virágzásának

párhuzamosságát, emellett összefoglalja az utóbbiak alapjául szolgáló narratív struktúrák jellegzetességeit, típusait. Balogh szerint ugyan a mítoszok önmagukban neutrális és szerves részei a politikumnak, azonban paradox helyzetet teremt az a jellegzetességük, hogy egyfelől ronthatják a valóságészlelést, másrészt – összhangban a kritikai és a mitikus beszédmód elválaszthatatlanságának tézisével – bármely racionális politika rájuk van utalva, ha sikeres akar lenni.

Az ideológia fogalmának értelmezéséhez kapcsolódik Pap Milán is. A *Diskurzus és ideológia* című írásában egy hermeneutikai eredetű ideológia-értelmezést modellez, amelynek keretében a diskurzus fogalmát az ideológiakutatás gondolati eszközeként vizsgálja. Elsősorban a marxi eredetű ideológiakritikával szembehelyezkedve igyekszik megközelítését függetleníteni a hatalmi viszonyokra redukálástól, átfogóbb értelmezést keresve. Ennek keretében arra mutat rá, hogy az ideológiák nem csupán diskurzusokból állnak, hanem állítása szerint valamely ideológia politikai diskurzusai által ismerhető fel. Utóbbiak az ideológiák elméleti tartalmait kapcsolják össze a társadalmi struktúrákkal, s maguk a diskurzusok átalakulása egyben átírja az ideológiákat is. S mivel a modern kort az ideológiai „decentralizáció” jellemzi, Pap tézise szerint az ideológiák kereteit éppen a határdiskurzusok jelölik ki.

Nagy Ágoston *Kései reflexiók egy vitára. A kelet-közép-európai összehasonlító eszmetörténet-írás problémái* címmel közölt tanulmánya elsősorban a komparatív eszmetörténet-írás Trencsényi Balázs által felvetett programjából kinövő módszertani-szemléleti vita problémacentrikus elemzése, másodsorban bírálata. A vita egyik kérdése, hogy mennyiben egyeztethető össze egymással a cambridge-iánus eszmetörténet, a *Begriffsgeschichte* és a poszt-Annales szemantikai érdeklődésű iránya, a másik pedig az, hogy mennyiben integrálhatóak mindezek a hazai tudományba. Az ezekre adott Trencsényi- és Szabó-féle válaszokból kiindulva fogalmazza meg saját elképzelését a társadalomtörténet-írás gyakorlata és az annak eszközeként felhasználható elméletek tekintetében egyaránt. Egyfelől kiemeli, hogy a Szabó Márton által megragadott rendies jellegű „társadalomszervezeti műveltség” átalakulása, annak a premodernből a polgári állapotba való „megszüntetve megőrzése” képezheti a hazai eszmetörténet-írás orientációs pontját. A hazai szövegkorpusz jellegzetességeit (tömegességét, repetitív karakterét) fogalomtörténeti eszközökkel kívánja elbeszélhetővé tenni, ám egyúttal óv a követő jellegű tudományeszmétől, hogy csak annyit ismernek föl a kutatók saját problémáikból, amennyit az átvett elméletek megengednek.

A jelentésszerű politikai valóság-elemek szabói kezelése kapcsán fogalmaz meg kritikát a kötet zárótanulmányában Szűcs Zoltán Gábor is (*Politikai poétika*), aki a politikum poétikai értelmezhetőségének modelljét vázolja fel. Szűcs Arisztotelész *Poétikájára* támaszkodva a poétikát a *tragédia, mimészis, katharszis*

fogalmi hármásával leírható, a politikához való emberi viszony analógiájaként mutatja fel. Elképzelésének hátterében a politikában résztvevők motivációinak, érzelemvezérelt cselekvéseinek érzékeny figyelembe vétele rejlik. Szerinte ugyanis a *valószínű* és a *szükségszerű* arisztotelészi fogalmainak mentén formálódó, a fikció keretében megjelenő (politikai) igazság nem szűkíthető le intellektuális keretekre, miként azt a diszkurzív politikatudomány alapján vélnénk.

A jelentésszerű valóságkonstrukciók szabói értelmezéseit érintő reflexiók – miként az látható Koroncai, Szűcs, részben Gyáni és Csepeli szövegeiből – kevésbé redukálhatóak olyan problémagócra, mint amelyet megfigyelhettünk a politika formális megragadhatóságát övező álláspontok mélyén. Azonban a tanulmányok tematikus blokkokba rendezése segíthetett volna érvényre juttatni a látszólag igen különböző megközelítések összetartozását, a vázolt nehézségek legtöbbször problémacentrikus tagolását. Ennek tükrében Szabó Márton teljesítményének erejét nem annyira a tiszteletére rendezett konferencia anyagának közreadása jelzi, inkább az abban szereplő tanulmányok mozaikjából összeálló kép. Ez azt mutatja, hogy Szabó nyolcvanadik életéhez közeledve sem csupán az egykori diskurzusalapító szerző, hanem mindmáig meghatározója annak. Abban a tekintetben mindenképp, hogy a tiszteletére kiadott kötet tág körből merítő megközelítései „előzetes egyeztetés nélkül” is egy irányba húznak, olyan összefüggések köré csoportosulva, amelyekből az évtizedek alatt kialakított szemlélet korlátai ugyan beláthatóak, de meghaladásuk lehetősége korántsem.